

Η «Ιστορία» της αρχαίας Ελλάδας και η πάλη των τάξεων στο έργο του Παναγή Λεκατσά

Πρόθεσή μας στο σύντομο αυτό σημείωμα είναι η παρουσίαση των απόψεων του Παναγή Λεκατσά σχετικά με τις αιτίες δημιουργίας και εξέλιξης των πολιτευμάτων στην αρχαία ελληνική κοινωνία μέσα από τρία έργα του: *Δήμου καταλύσεως και Τυραννίδος, Ιδεοκρατία και ιστορική Αιτιοκρατία και οι Πόλεμοι των Δούλων*.

Στο πρώτο έργο *Δήμου καταλύσεως και Τυραννίδος* (1945), ο Π. Λεκατσάς, στηριζόμενος κυρίως στο αθηναϊκό πρότυπο, εξετάζει το φαινόμενο της τυραννίας και αναφέρεται στους κινδύνους που αντιμετώπισε η Δημοκρατία. Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος που διαχωρίζει τις φιλολογικές πηγές του 5ου και 4ου π.Χ. αιώνα που χρησιμοποιεί: Θεωρεί ότι τα κείμενα των φιλοσόφων αντανακλούν γενικότερες θεωρητικές απόψεις τους και εκφράζουν τις αντιλήψεις της ολιγαρχίας, ενώ τα ψηφίσματα και οι νόμοι εκφράζουν τις αντιλήψεις του «λαού».

Στο έργο του *Ιδεοκρατία και ιστορική Αιτιοκρατία* (1945), το οποίο αποτελεί μια κριτική απάντηση στο έργο του Β. Λαούρδα, *Ο Ισοκράτης και η εποχή του*, δίνεται η ευκαιρία στον Λεκατσά μέσα από το παράδειγμα του Ισοκράτη να αναπτύξει τις απόψεις του πάνω στο επίμαχο θέμα της σχέσης που υπάρχει ανάμεσα στην «πνευματική προσωπικότητα» και την κοινωνία στην οποία δρα. Αυτή τη σχέση τη θεωρεί αιτιοκρατούμενη και όχι ελεύθερη. Στα πλαίσιά της οι ιδεολογικές και πολιτικές διαφορές των ατόμων μέσα από την «ιστορική τους υπόσταση» καθορίζονται από την «αναγκαιότητα των κοινωνικών εξαρτήσεων». Παράλληλα εντοπίζει τις αιτίες της κρίσης της δημοκρατίας και των γενικότερων πολιτικών και κοινωνικών μεταβολών στην Αθήνα του 5ου και 4ου π.Χ. αιώνα.

Τέλος, στο βιβλίο του *Οι Πόλεμοι των Δούλων* (1957) εξετάζει το θεσμό της δουλείας ως το μείζον κοινωνικό πρόβλημα της αρχαιότητας και αναφέρεται στις πρώτες δομές οργάνωσης της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας.

Η μελέτη και η κατανόηση της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας δεν είναι για τον «ιστορικό» Λεκατσά αυτοσκοπός. Είναι κυρίως οδηγός και σύμβουλος στα προβλήματα της κοινωνίας της εποχής του. Στο έργο του δεν ενδιαφέρεται να διαφωτίσει μερικά επιμέρους ζητήματα της αρχαίας ελληνικής πόλης-κράτους, ούτε βέβαια στοχεύει στη συγγραφή της ιστορίας της ελληνικής αρχαιότητας στο σύνολό της. Διατυπώνει μια συγκεκριμένη αντίληψη για τον αρχαίο ελληνικό κόσμο μέσα από μια καθορισμένη μέθοδο ανάλυσης. Σίγουρα η αντίληψή του είναι αθηνοκεντρική. Μέσα από το παράδειγμα της Αθήνας και της αθηναϊκής δημοκρατίας¹, το οποίο γενικεύει και διευρύνει, αναλύει και σκιαγραφεί την ελληνική

αρχαιότητα. Η πρότασή του αναφέρεται σε ένα σύστημα μελέτης που κατευθύνεται από την αρχή της πάλης των τάξεων, η οποία εμφανίζεται ως η κύρια αιτία στα ιστορικά δρώμενα. Συγχρόνως η αρχή αυτή αποτελεί τον κεντρικό άξονα γύρω από τον οποίο εκτυλίσσεται και ερμηνεύεται η εξέλιξη της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας, την οποία παρουσιάζει προκαθορισμένη και νομοτελειακή. Στην προσπάθειά του αυτή η εφαρμογή του «ιστορικού υλισμού»², η εφαρμογή της «ορθόδοξης» μαρξιστικής μεθόδου για την εν γένει ιστορική πορεία της ανθρωπότητας αποτελεί το θεωρητικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο στηρίζει την ευρευνητική του δραστηριότητα.

Αναμφίβολα το έργο του έχει δεχτεί πολλές κρίσεις και επικρίσεις. Η κριτική αυτή όμως δεν αφορά τόσο στην ορθότητα των ιστορικών του πορισμάτων, όσο στην πολιτική και ιδεολογική θέση του συγγραφέα. Αναμφισβήτητα είναι έργο μιας «στρατευμένης» σκέψης που αντανακλά ένα ευρύτερο ιδεολογικό ρεύμα εκείνης της εποχής, της εποχής του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Απαιτεί μια ιδεολογική αντιπαράθεση —και όχι μόνο στα στενά ελλαδικά πλαίσια— όπου η διχογνωμία για την ελληνική αρχαιότητα γίνεται συχνά πρόσχημα, ο έμμεσος λόγος για να εκφραστεί η διαμάχη που απλώνεται σε πολύ γενικότερα ζητήματα.

Η ιστορική πορεία του αρχαίου ελληνικού κόσμου³ ερμηνεύεται από τον Λεκατσά μέσα από τις οικονομικές σχέσεις⁴ καθώς και από τις σχέσεις παραγωγής που εμφανίζονται ως οι ρυθμιστικοί παράγοντες, οι πρωτογενείς αιτίες του ιστορικού γίνεσθαι. Η δημιουργία και η εξέλιξη των πολιτευμάτων καθορίζονται από την έκβαση των κοινωνικών και ταξικών συγκρούσεων και ερμηνεύονται ως το αποτέλεσμα μιας ανελέητης πάλης μεταξύ πλουσίων και λαού, μεταξύ εκμεταλλευτών και εκμεταλλευομένων.

Κατά τον Λεκατσά, από τη «φυλετική κοινωνία», με τη διάλυσή της οποίας διαμορφώνεται η ιδιοκτησία και χωρίζεται η κοινωνία σε τάξεις, περνάμε στην «πολιτική κοινωνία», η οποία σηματοδοτεί την ιστορική περίοδο της Ελλάδας⁵. Από την περίοδο αυτή και μέχρι την υποδούλωση της Ελλάδας από τη Ρώμη, η ιστορία της διαγράφεται μέσα από τη συνεχή πάλη με «χαρακτήρα κοινωνικο-πολιτικών αγώνων ανάμεσα σε ελεύθερους, αχτήμονες και στους πλούσιους»⁶.

Το καθοριστικό θεσμικό ορόσημο όλης της ελληνικής αρχαιότητας είναι ουσιαστικά για τον Λεκατσά η Αθηναϊκή Δημοκρατία του 5ου π.Χ. αιώνα. Ο Σόλωνας, τον οποίο αναφέρει ως δημιουργό της μέσης τάξης, πρώτο προστάτη του λαού και ιδρυτή των λαϊκών δικαστηρίων, και στη συνέχεια ο Κλεισθένης συνέβαλαν αποφασιστικά προς την κατεύθυνση της δημοκρατίας⁷. Ορίζει τη δημοκρατία της Αθήνας ως την πληρέστερη οργάνωση του εξυφωμένου ηθικο-πνευματικού λαού, το πολίτευμα εκείνο που προορίζει την πολιτική εξουσία για όλους και που καταξιώνει την πολιτική ελευθερία. Είναι το μόνο κοινωνικό και πολιτικό καθεστώς που δικαιώνεται ιστορικά, διότι προώθησε τον αρχαίο κόσμο σε ανώτερες μορφές πολιτείας και κατάφερε να επιλύσει το κοινωνικό του πρόβλημα⁸, οδηγώντας την ελληνική ιστορία στη διαμόρφωση ενός μοναδικού πολιτισμού.

Η πολιτειακή αυτή εξαίρεση του αρχαίου κόσμου με τη μορφή της εξιδανίκευσης γίνεται έτσι ο κανόνας και εμφανίζεται σαν να ήταν ο απώτερος στόχος προς τον οποίο βιάδιζε όλος ο ελληνικός κόσμος της αρχαϊκής περιόδου⁹. Στο πλαίσιο αυτό θα λέγαμε ότι για τον Λεκατσά δύο είναι οι σημαντικότερες φάσεις της αρχαίας ελληνικής ιστορίας: η προδημοκρατική περίοδος (8ος-6ος π.Χ. αι.), την οποία χαρακτηρίζει ως αναγκαία οργανική φάση

της κοινωνικο-πολιτικής εξέλιξης, γιατί θα οδηγήσει στην ανώτερη πολιτειακή συγκρότηση που είναι η δημοκρατία, και η μεταδημοκρατική περίοδος (4ος-2ος π.Χ. αι.), που χαρακτηρίζεται σαν περίοδο παρακμής. Στις δύο αυτές ιστορικές περιόδους αντιστοιχούν και δύο τύποι «αγώνων». Στην προδημοκρατική περίοδο ο αγώνας εκφράζει σε κοινωνικό επίπεδο το αίτημα του Δήμου για κοινωνικοποίηση του πλούτου των ολίγων (αναδασμός της έγγειας ιδιοκτησίας, κατάργηση χρεών, κ.τ.λ.) και σε πολιτικό επίπεδο το αίτημά του για συμμετοχή στην άσκηση της εξουσίας. Ο αγώνας αυτός, προοδευτικού χαρακτήρα, διαγράφεται μέσα από διαφορετικά πολιτικά καθεστώτα που διαδέχονται σταδιακά το ένα το άλλο (αριστοκρατία-ολιγαρχία, τυραννία) ιστορικά και ηθικά δικαιωμένα, διότι τα γεννούν οι ίδιες ιστορικές ανάγκες. Ο δεύτερος τύπος αγώνα, αυτός της μεταδημοκρατικής περιόδου, χαρακτηρίζεται ως αγώνας «αντίστασης» και διατήρησης των κεκτημένων του λαού και τα πολιτεύματα που εναλλάσσονται (δημοκρατίες, ολιγαρχίες, τυραννίες) δε δικαιώνονται ιστορικά, διότι είναι επανεμφάνιση παλαιότερων πολιτειακών σχημάτων χωρίς να προσφέρουν καμιά ουσιαστική λύση στο κοινωνικό και πολιτικό πρόβλημα.

Στις αρχές της προδημοκρατικής περιόδου, οι τάξεις που δημιουργούνται κατά τον Λεκατσά με τη διαμόρφωση της αριστοκρατικής κοινωνίας είναι δύο: οι ευγενείς, που οργανώνουν το κράτος σαν μέσο κυριαρχίας τους, και η τάξη των υποτελών γεωργών και ακτημόνων¹⁰. Με την αποικιακή όμως κίνηση¹¹, που ξεκινά από τον 8ο π.Χ. αιώνα, και με τις νέες συνθήκες της οικονομίας που διαμορφώνονται, ο Λεκατσάς διαβλέπει ένα διπλό ιστορικό αποτέλεσμα: την αύξηση των δούλων¹², σε αντίθεση με την παλιά κλειστή οικονομία που αρχούνταν σε λίγους μόνο σκλάβους, και τη διαμόρφωση μιας νέας κοινωνικής τάξης, του «δημοκρατικού στοιχείου» ή Δήμου, που αποτελείται από εμπόρους, ναυτικούς, τεχνίτες, βιοτέχνες, εργάτες, επιχειρηματίες και θα παίξει ρυθμιστικό ρόλο στις κοινωνικο-πολιτικές εξελίξεις. Η τάξη αυτή, με το χρηματικό πλούτο και την οικονομική υπεροχή που έχει αποκτήσει έναντι των αριστοκρατικών, αρχίζει τους αγώνες συμπαρασύροντας και τους γεωργούς για την κατάργηση της πολιτικής υπεροχής των ευγενών και την εγκατάσταση «λαοκρατικής κοινωνίας»¹³.

Ο Λεκατσάς υποστηρίζει ότι στην πορεία προς τη δημοκρατία εμφανίζεται ένας «μεσοσταθμός» που καταλύει τελειωτικά την ολιγαρχία των ευγενών και διαμορφώνει τις προϋποθέσεις και τους όρους της Δημοκρατίας (που όμως θα λέγαμε ότι μόνο στην περίπτωση της Αθήνας ισχύει), μεταφέροντας την εξουσία από τους αριστοκράτες στο λαό. Πρόκειται για την προδημοκρατική τυραννία¹⁴ ή «διχτατορία του λαού» — ιστορικά και ηθικά δικαιωμένη, διότι ενοείται από την ιστορική ανάγκη η οποία την καλεί να επιτελέσει ορισμένα έργα ιστορικής προόδου (επίλυση αγροτικού προβλήματος, ενίσχυση εμπορίου, έρευνας, κ.τ.λ.)¹⁵.

Ο Λεκατσάς αποδίδει την κρίση της δημοκρατίας στα τέλη του 5ου αιώνα στις μεταβολές των οικονομικών συνθηκών: ραγδαία συγκέντρωση του πλούτου και της γαιοκτησίας στα χέρια των αριστοκρατών και κατά συνέπεια ανατροπή της ισορροπίας των κοινωνικών στοιχείων· διαχωρισμός του «δημοτικού στοιχείου» από το θεσμό της δουλείας που εκτοπίζει τον ακτήμονα από την παραγωγή. Με τον τρόπο αυτό διαταράσσεται η ισορροπία και η ενότητα μεταξύ του «πολιτικού οικοδομήματος της δημοκρατίας και της κοινωνικής πραγματικότητας που στεγάζει». Στο πλαίσιο αυτό το σώμα των ελεύθερων πολιτών

διαμορφώνεται σε δύο τάξεις: τους πλούσιους, που συγκεντρώνουν το χρηματικό και κτηματικό πλούτο, είναι εκφραστές της ολιγαρχίας και ζητούν την κατάλυση της δημοκρατίας, και τους ακτήμονες, που ζουν παρασιτικά από τα πολιτικά λειτουργήματα και από τη δυναστική κοινωνικοποίηση του πλούτου των ολίγων (δημεύσεις περιουσιών, αξίωση αποκοπής των χρεών, αίτημα αναδασμού της συγκεντρωμένης έγγειας ιδιοκτησίας)¹³ και είναι εκφραστές της διατήρησής της¹⁶.

Η μεταδημοκρατική περίοδος (οι τρεις τελευταίοι αιώνες μέχρι τη ρωμαϊκή κατάκτηση)¹⁷ της αυτόνομης πολιτικής ζωής της Ελλάδας σφραγίζεται από μια σειρά βίαιων συγκρούσεων μεταξύ πλουσίων και λαού και τα πολιτεύματα διαδέχονται το ένα το άλλο (δημοκρατίες-ολιγαρχίες-τυραννίες). Η μεν ολιγαρχία επεδίωκε την επιστροφή σε ξεπερασμένες μορφές οικονομίας, η δε δημοκρατία προσέφερε προσωρινή μόνο λύση και η τυραννία, τέλος, διεκδικούσε το σφετερισμό της εξουσίας¹⁸.

Οι ταξικοί αγώνες στην περίοδο αυτή εξελίσσονται κατά τον Λεκατσά σε τρεις φάσεις. Οι «κατέχοντες» αποκτούν συνείδηση ιδιαίτερης τάξης και προσπαθούν να καταλύσουν τη δημοκρατία χρησιμοποιώντας τα εξής μέσα: ανοικτή αντιπολίτευση, νόθευση της δημοκρατίας και διαστροφή του «λαϊκού αισθήματος» με τη δημιουργία «εταιρειών»¹⁹, επιβολή της εξουσίας τους με τα όπλα, καλλιέργεια της ιδέας για επιστροφή στην «πάτριον πολιτείαν». παράλληλα εξαρτούσαν την ελπίδα της επικράτησής τους από τη στήριξη άλλων ξένων αντιδημοκρατικών ολιγαρχικών πόλεων και σε πρώτη φάση της Σπάρτης²⁰. Έτσι δημιουργήθηκαν τα ρεύματα των «φιλολακώνων», εκφραστές των οποίων βλέπουμε στα πρόσωπα των: Πλάτωνα, Αριστοτέλη, Ξενοφώντα, Αντιφώντα, Κριτία, Ισοκράτη και Έφορου. Με την πτώση όμως της σπαρτιατικής ηγεμονίας διαλύονται και οι προσδοκίες τους²¹.

Συγχρόνως η ολιγαρχία, που διέβλεπε πως οποιαδήποτε επικράτησή της δεν έλυνε το κοινωνικό πρόβλημα παρά μόνο προσωρινά, εγκαταλείπει την ιδέα της ολιγαρχικής πολιτείας, η οποία άλλωστε έχει υποστεί τρομερή φθορά από την πικρή πείρα των δύο ολιγαρχιών της Αθήνας των Τετρακοσίων και των Τριάκοντα, καθώς και από τις αναποτελεσματικές ολιγαρχίες που η Σπάρτη επέβαλε στις ελληνικές πόλεις. Έτσι παρατηρείται μια στροφή προς τη μοναρχία και προς τη νέα αντιδημοκρατική επικράτεια της εποχής εκείνης, τη Μακεδονία²², δημιουργώντας αντίστοιχα το φιλομακεδονικό ρεύμα²³.

Στη δεύτερη αυτή φάση θα εμφανιστούν τα αιτήματα της ένωσης των Ελλήνων και του πολέμου εναντίον των Βαβυλών της Ασίας. Τα αιτήματα αυτά είναι για τον Λεκατσά το πολιτικό μέσο προπαγάνδας της ολιγαρχίας. Η συμμαχική ένωση των ελληνικών πόλεων —και όχι ένα κράτος με εθνική ενότητα— θα ικανοποιούσε το έντονο αίτημα της ειρήνης μεταξύ των πόλεων. Ο πόλεμος στην Ασία θα απομάκρυνε «πέραν των θαλασσών» ένα μεγάλο μέρος ακτημόνων και ιδιαίτερα τα ένοπλα σώματά τους. Ως κύριο ιδεολογικό και θεωρητικό εκφραστή αυτής της πολιτικής τακτικής της ολιγαρχίας που αποσκοπούσε στην «υποδούλωση» της Ελλάδας εμφανίζει τον Ισοκράτη. Η στροφή προς τη μοναρχία υλοποιείται έμμεσα με τη μεταδημοκρατική τυραννία, από την οποία ο Λεκατσάς θεωρεί ότι λείπει «το αίτημα της αντικειμενικής προοδευτικής ανάγκης» και τη χαρακτηρίζει ως σφετερισμό της λαϊκής εξουσίας.

Με την επικράτηση του «μακεδονικού μοναρχισμού» ούτε η ένωση επιτεύχθηκε ούτε το κοινωνικό πρόβλημα επιλύθηκε. Αντίθετα, έγινε εντονότερο, οξύτερο και επεκτάθηκε σε οι-

κουμενική κλίμακα. Ο θάνατος του Αλεξάνδρου σηματοδοτεί νέα περίοδο αγώνων²⁴. Ο μακεδονισμός, χρησιμοποιώντας το «ύπουλο» και επίβουλο σύνθημα πως «όχι η καταγωγή, αλλά η μόρφωση κάνει τον Έλληνα», στερεί τα έθνη από την ουσία, το «μέγα δώρο» του ελληνικού πολιτισμού, που ήταν η ελευθερία²⁵. Με το τέλος της μακεδονικής ηγεμονίας, η ολιγαρχία στρέφεται προς τη νέα αντιδημοκρατική δύναμη της εποχής, τη Ρώμη, η επικράτηση της οποίας εδραιώνει σε οικουμενικό πλέον σύστημα τη διάκριση σε «πλούσιους και προλετάριους»²⁶. Έτσι η μακεδονική και ρωμαϊκή κατάκτηση του μεσογειακού κόσμου συντελούν στην οριστική ήττα της δημοκρατίας και στη διατήρηση του καθεστώτος της δουλείας²⁷.

Μια τέτοια βέβαια προσέγγιση που αφορά σε όλο τον αρχαίο ελληνικό κόσμο λειτουργεί σαν ένα γενικό σχήμα, σαν ένα «κλειστό» ερμηνευτικό σύστημα, βασιζόμενο στην αρχή της πάλης των τάξεων. Έτσι όμως παραμερίζει το ρόλο και τη θέση μερικών άλλων σύνθετων πολύπλευρων και αλληλοεξαρτώμενων ζητημάτων που αποκτούν διαφορετικό χαρακτήρα την κάθε ιστορική στιγμή και που απασχολούσαν τις ελληνικές πόλεις-κράτη. Η ιδιαιτερότητα της κάθε πόλης χωριστά που κρύβεται πίσω από το γενικό όρο «αρχαία ελληνική κοινωνία» στερεί τη διαφορετικότητά τους, που ήταν και το στοιχείο της ταυτότητάς τους. Η έννοια της οικονομίας ως μεγέθους που επηρεάζει, κατευθύνει και ρυθμίζει την κοινωνική και πολιτική εξέλιξη ήταν για τον αρχαίο ελληνικό κόσμο διαφορετική από τη μια πόλη στην άλλη, γιατί ήταν ενταγμένη και άμεσα εξαρτώμενη από το πολιτικό σύστημα της κάθε πόλης-κράτους και υπάκουε στην εκάστοτε πολιτική επιλογή της. Το αίτημα της «οικονομικής ισότητας», που για τους αρχαίους κατέληξε να γίνει πεποίθηση ότι οδηγεί σε «στάσεις» και κατ' επέκταση σε τυραννίες, αντικαθίσταται με το αίτημα της «πολιτικής ισότητας». Στη γένεση αυτού του αιτήματος συνέβαλε αποφασιστικά η μεγάλη κοινωνική και πολιτική επανάσταση που προκάλεσε η εμφάνιση της φάλαγγας των οπλιτών στις ελληνικές πόλεις στα τέλη του 7ου π.Χ. αιώνα, όπου δημοκρατικοποιούνται οι αριστοκρατικές αξίες, επαναπροσδιορίζονται τα κριτήρια του πολίτη, σφραγίζεται η σχέση-εξάρτησή του με την πόλη και επέρχονται σημαντικότερες θεσμικές αλλαγές στην πολιτική σκηνή της Ελλάδας.

Τα επίμαχα θέματα που αναφέρονται στην αρχαιότητα, όπως είναι η έννοια της ισότητας, της ελευθερίας, του δικαίου, του νόμου²⁸ και του πολίτη, η έννοια του κράτους και η φύση των πολιτευμάτων, ο ρόλος της ιδιοκτησίας της γης, η θέση του πολέμου²⁹, οι πολιτισμικές και πολιτειακές συνέπειες της μακεδονικής παρέμβασης, η σχέση μεταξύ των ελληνικών πόλεων και ο χαρακτήρας της ανταγωνιστικότητάς τους κ.τ.λ., είναι τα σημεία τα οποία διαφοροποιούν και διχάζουν τους μελετητές της αρχαιότητας ως προς την προτεραιότητα που τους αποδίδουν για να ερμηνεύσουν τον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Αναμφισβήτητα όμως οι αιτίες και τα αποτελέσματα των κοινωνικο-πολιτικών συγκρούσεων στις ελληνικές πόλεις-κράτη, διάχυτα στη σκέψη του Λεκατσά, ήταν για τους ίδιους τους αρχαίους ένας κατεξοχήν τρόπος για να αντιλαμβάνονται και να αναλύουν την εξέλιξη της «κοινωνίας» τους.

Υποσημειώσεις

1. Για την αθηναϊκή δημοκρατία, που έχει ουσιαστικά μονοπωλήσει την ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά Cl. Mossé, *La Fin de la démocratie athénienne* (Παρίσι, 1962) και *Histoire d'une démocratie: Athènes* (Παρίσι, 1971)· M.I. Finley, *Democracy, Ancient and Modern* (Λονδίνο, 1973)· J. de Romilly, *Problèmes de la démocratie grecque* (Παρίσι, 1975)· P. Cloché, *La Démocratie athénienne* (Παρίσι, 1951) και J. Ober, *Mass and Elite in Democratic Athens* (Πρίνστον, 1989).

2. Π. Λεκατσά, *Τραγωδία ή Κωμωδία (Τραγωδία)*, σ. 23-26.

3. Μια πλούσια βιβλιογραφία μέχρι το 1975 για όλα σχεδόν τα ζητήματα που απασχολούν τον αρχαίο ελληνικό κόσμο δίνεται στο κλασικό έργο του V. Ehrenberg, *L'Etat grec* (γαλ. μετ. από τα γερμανικά, Παρίσι, 1976).

4. Για το ρόλο της οικονομίας στην ελληνική αρχαιότητα βλ. C.G. Starr, *The Economic and Social Growth of Early Greece 800-500 B.C.* (New York, 1977)· M.I. Finley, *Economy and Society in Ancient Greece* (Λονδίνο, 1981)· M. Austin et P. Vidal-Naquet, *Economies et Sociétés en Grèce ancienne* (Παρίσι, 1972)· Y. Garlan, *Guerre et Economie en Grèce ancienne* (Παρίσι, 1989) και Eu. Cavaignac, *L'Economie grecque* (Παρίσι, 1971). Πλούσια σχετικά με το θέμα αυτό βιβλιογραφία βρίσκουμε στο άρθρο της Α. Γκάριτζιου-Τάττι, «Η συμβολή του M.I. Finley στη μελέτη της οικονομίας και της κοινωνίας της αρχαίας Ελλάδας» (*Δωδώνη: Φιλολογία*, τ. ΙΘ', 1990), σ. 31-45.

5. Id., *Οι Πόλεμοι των Δουλών (Πόλεμοι)*, σ. 8 και 20-21/*Δήμιου καταλύσις και Τυραννίδος (Δήμιου)*, σελ. 7.

Σχετικά με την κοινωνική προϊστορία της Ελλάδας, ο Π. Λεκατσάς θεωρεί το βιβλίο του G. Thomson, *Studies in Ancient Greek Society* (Λονδίνο, 1949) εξαιρετο έργο τόσο ως προς τη μεθοδολογία του όσο και ως προς τα πορίσματά του.

6. Π. Λεκατσά, *Η Πολιτεία του Ήλιου (Πολιτεία)*, σ. 22.

7. Id., *Ιδεοκρατία και ιστορική Αιτιοκρατία (Ιδεοκρατία)*, σ. 17/*Δήμιου*, σ. 57-58.

8. Id., *Δήμιου*, σ. 8, 14 και 16/*Πολιτεία*, σ. 10-11.

9. Για την αρχαϊκή περίοδο βλ. L.H. Jeffrey, *Archaic Greece. The City-States 700-500 B.C.* (Λονδίνο, 1976)· M.I. Finley, *Ancient Greeks* (Λονδίνο, 1963)· J.-P. Vernant, *Les Origines de la pensée grecque* (Παρίσι, 1962)· D. Roussel, *Tribu et Cité* (Παρίσι, 1976).

Για τις μεταβολές τον 7ο αιώνα (βλ. C.M. Kraay, *Greek Coins and History* (Κέμπριτζ, 1969)· A. Mele, *II Commercio greco arcaico* (Νάπολη, 1979) και D. Musti, *L'Economia in Grecia* (Ρώμη, 1981).

10. Id., *Πόλεμοι*, σ. 21/*Δήμιου*, σ. 7.

11. Για τον αποικισμό βλ. J. Berard, *L'Expansion et la colonisation grecque jusqu'aux guerres médiques* (Παρίσι, 1960)· A.J. Graham, *Colony and Mother-City in Ancient Greece* (Μάνσφιλντ, 1971) και Cl. Mossé, *La colonisation dans l'antiquité* (Παρίσι, 1970).

12. Για το θεσμό της δουλείας στην αρχαιότητα βλ. το κλασικό έργο του H. Wallon, *Histoire de l'Esclavage dans l'Antiquité* (Παρίσι, 1988). Από τις πιο σύγχρονες μελέτες βλ. M.I. Finley, *Ancient Slavery and Modern Ideology* (Λονδίνο, 1980)· Y. Garlan, *Les Esclaves en Grèce ancienne* (Παρίσι, 1982)· Δ. Κυρτάτας, *Δούλοι, δουλεία και δολοκτητικός τρόπος παραγωγής* (Αθήνα, 1987).

13. Id., *Πόλεμοι*, σ. 23 και 25/*Δήμιου*, σ. 7/*Πολιτεία*, σ. 22.

14. Για το φαινόμενο της τυραννίας στην ιστορία της αρχαίας Ελλάδας βλ. Cl. Mossé, *La tyrannie dans la Grèce antique* (Παρίσι, 1969)· ελλην. μετάφρ. Α. Καλογεροπούλου, *Οι Τύραννοι στην αρχαία Ελλάδα* (Αθήνα, 1989), όπου παρατίθεται και η συναφής με το ζήτημα βιβλιογραφία.

15. Id., *Δήμιου*, σ. 8 και 15-16.

16. Id., *Δήμιου*, σ. 8-9/*Πόλεμοι*, σ. 10/*Ιδεοκρατία*, σ. 10-11 και 41/*Πολιτεία*, σ. 20.

17. Για την ελληνιστική περίοδο βλ. C. Preaux, *Le Monde hellénistique*, 2 τόμοι (Παρίσι, 1978)· E. Will, *Histoire politique du monde hellénistique*, 2 τόμοι (2η έκδ., Nancy, 1979-1982) και M. Rostovtzeef, *Histoire économique et sociale du monde hellénistique* (Παρίσι, 1989).

18. Id., *Δήμιου*, σ. 9-11 και 14/*Πόλεμοι*, σ. 10.

19. Για το ρόλο, τη θέση και τη σημασία των «εταιρειών» βλ. F. Sartori, *Le eterie nella vita politica ateniese del VI e V secolo* (Ρώμη, 1957).

20. Id., *Δήμιου*, σ. 11/*Ιδεοκρατία*, σ. 16-18. Για τη σπαρτιατική κοινωνία βλ. P. Cartledge, *Sparta and Laconia: A Regional Study* (Λονδίνο, 1979)· P. Oliva, *Sparta and her Social Problems* (Πιόργα, 1971)· J.T. Hooker, *The Ancient Spartans* (Λονδίνο, 1980) και X. Καρδαρά, *Οι Λακεδαιμόνιοι* (Αθήνα, 1979).

21. Id., *Ιδεοκρατία*, σ. 13 και 20-22.

22. Για την ιστορία της Μακεδονίας βλ. N.G.L. Hammond, F.W. Walbank, *A History of Macedonia* (Οξφόρδη, 1987) και Χ.Α. Νάλτσας, *Φίλιππος Β΄ ο Μακεδών, Η Ενότις των Ελλήνων* (Θεσ/νίκη, 1970).

23. *Id., ibid.*, σ. 22-25.

24. *Id., Δήμου*, σ. 13-16/*Ιδεοκρατία*, σ. 9, 14, 23, 26-27, 29-36 και 38.

25. *Πολιτεία*, σ. 52.

26. *Id., Ιδεοκρατία*, σ. 22 και 29/*Πόλεμοι*, σ. 11.

27. *Id., Πολιτεία*, σ. 8.

28. Για τη θέση και τη σημασία του νόμου, της ισότητας, της ελευθερίας, της ευνομίας και της ισονομίας βλ. V. Ehrenberg, *Die Rechtsidee im frühen Griechentum* (Λευψία, 1921).

29. Σχετικά με τα ζητήματα του πολέμου βλ. τη συλλογική εργασία υπό τη διεύθυνσή του J.-P. Vernant, *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne* (Παρίσι, 1968).

Κλεε: Μάσκα ηθοποιού, 1924.